

Sproget Hverdagens mirakel

Af Hans Arndt

*Bogen tilegnes minder om min far, Wagner Arndt,
der først gjorde mig bevidst
om sprogets finurligheder.*

2003

UNIVERS

net med 60-100 forskellige familier i Amerika – en meget omstridt opgørelse fra 1987 har reduceret det til 4! Og i Australien og New Guinea synes der at være adskillige hundrede forskellige sprogfamilier repræsenteret inden for ganske tætliggende områder. Der mangler en nøjere udforskning.

Blandt de os nærmestliggende er den finsk-ugarske sprogfamilie, der omfatter ungarsk (ca 14 mio brugere), finsk (5 mio) og estisk (1,5 mio), samt en række 'mindre' sprog, herunder de samiske (som er mindre i den forstand at antallet af brugere tæles i tusinder eller hundreder – sprogene er selvfølgelig i sig selv lige så 'store' som alle andre sprog).

SEMITISK omfatter bl.a. arabisk, der tales i forskellige varianter af flere hundrede mio brugere i adskillige lande, og hebraisk, der kun tales i Israel – der er først i 1900-tallet blevet et moderne sprog, ved en genoplivning af oldtidens hebraisk. Semitiske er også en del ældre sprog, som fx fønikisk og babylonisk.

I Europa er repræsenteret to familier mere, nemlig TYRKISK, der har slægtninge i Centralasien, og BASKISK, der er det man kalder et 'sprogisolat' – det har ingen kendte slægtninge.

* * * * *

Kendskabet til indoeuropæisk, og selve begrebet 'sprogfamilie', skyldes vi 1800-tallets sammenlignende sprogvidenskab. Der var omkring år 1800 tilvejebragt et materiale af sproglige iagttagelser – hvad skulle man så med dem? Den historisk-sammenlignende sprogvidenskabs svar var at ordne sprogene efter deres slægtskab med hinanden: Registreringen af sprog var blevet til en lærebogning (om de 'nære' indoeuropæiske sprog) der viste sprogenes forhold til hinanden.

Ved begyndelsen af 1900-tallet var denne lærebogning om ikke fuldstændig, så i hvert fald fuldstændig nok til at det videre arbejde måtte bestå i at udfylde huller, bl.a. ved indsamling af yderligere materiale. Men indsamling af materiale tilfredsstiller sjældent den videnskabelige nysgerrighed ret længe, og så stiller spørgsmålet sig igen: Hvad skal vi med det materiale?

Med andre ord, grunden var lagt til en nyorientering i den almene sprogvidenskab.

FRA SPROGVIDENSKAB TIL LINGVISTIK

Prakis må altid bero på en god teori.

LEONARDO DA VINCI

For de fleste er viden om sprog noget man har brug for hvis man skal lære et fremmedsprog, og måske også hvis man er i tvivl om hvad der er korrekt på ens modersmål. Svarene på spørgsmål af denne type er de praktiske resultater af sprogsstudiet, og det er dem man finder i grammatik-bøger, ordbøger og sproglige vejledninger.

Der er behov for viden (eller simpel nysgerrighed) om fremmedsprog og modersmål der sætter det hele i gang, men nysgerrigheden lader sig ikke stoppe når den først er begyndt. Og så opstår de mere teoretiske spørgsmål: Hvor kommer sproget fra, hvor mange sprog er der i verden, hvorfor (og hvordan) er de forskellige, hvordan lærer man sprog (både modersmål og fremmedsprog), hvad er forholdet mellem sprog og tanker? Og mange flere.

Jo flere spørgsmål man stiller, jo mere almen bliver sprogvidensskaben. Den praktiske beskrivelse af de enkelte sprog må nødvendigvis være sprogvidenskabens udgangspunkt og grundlag. Det gælder nok i de fleste videnskaber at udgangspunktet er praktisk. Men undertvejs rejser der sig andre spørgsmål med videre perspektiver. Et af de store spørgsmål er om der er fælles træk ved alle sprog: Hvad er sprog?

Ved begyndelsen af 1800-tallet havde sprogfolk stillet sig nogle spørgsmål om sprogenes mangfoldighed og historie. Ved at studere det materiale der var kommet til veje og fortsatte med at dukke op, ved sproginksamling og ved arkæologiske udgravninger, var det lykkedes at skabe et vist overblik over sproghistorien, og at reducere mangfoldigheden ved en opdeling i sprogfamilier.

Det der skete ved begyndelsen af 1900-tallet, er videnskabshistorisk sammenligneligt med det der skete ved begyndelsen af 1800-tallet. I begge tilfælde havde man et materiale at bygge på og et øn-

ske om at forstå de bagvedliggende sammenhænge i dette materiale. Resultatet af 1800-tallets arbejde var en masse ny viden om sprogenes slægtskab og udvikling. På den baggrund rejser sig så spørgsmålet 'Og hva så?'

Går vi tilbage til sprogsnuders helt grundlæggende spørgsmål 'Hvad er sprog?', så kan man i dag nok godt se at svaret 'Et sprog er beslægtet med andre sprog' ikke er fyldestgørende – selv om det kan være en god begyndelse på overvejelsen af sprogenes fælles træk. Men hvad så med sprog der ikke kan ses at være beslægtede? Hermed går vi fra historisk og sammenlignende sprogvidenskab til almen lingvistik.

Almen Lingvistik

Moderne sprogvidenskab kaldes oftest almen lingvistik. Lingvistik kommer af det latinske ord for sprog: *lingua* (der egentlig betyder 'tunge'). I 1800-tallet fik Danmark sin væsentligste påvirkning fra Tyskland, og der danske ord 'sprogvidenskab' er et oversættelseslån fra tysk *Sprachwissenschaft*. Men i 1900-tallet har påvirkningen fra først Frankrig (*linguistique*), senere England og USA (*linguistics*) været dominerende, og man bruger nu 'lingvistik' på lige fod med 'sprogvidenskab'.

Navneskiftet kan imidlertid også tages som tegn på en ændring i opfattelsen af hvilke spørgsmål der er centrale for denne videnskab. Faktisk har lingvistikken flere gange, især i 1900-tallet, fostret nye retninger. Dem skal vi se nærmere på. På den måde kommer vi omkring mange af de synspunkter man kan anlægge på sproget.

Saussure

Ét af de mest indflydelsesrige bidrag til lingvistikken i 1900-tallet tilskrives svejtseren Ferdinand de Saussure (1857-1911). Han var en fremragende sproghistoriker, der allerede i 1879 som 21-årig havde udgivet en beskrivelse af det indoeuropæiske selvlvssystem, der var banebrydende.

Men omkring slutningen af århundredet stillede han spørgsmål ved den fremherskende historiske orientering, og han gav i 1908-11 en række forelæsninger om lingvistikken som læren om sproget, ikke blot sproghistorien. Efter hans død i 1911 samlede hans kolleger og elever deres noter til en bog der blev udgivet i 1916 i Saus-

sures navn, med titlen *Kursus i almen lingvistik*. Selv om Saussure altså ikke selv er direkte ansvarlig for bogen, har han ikke grund til at skamme sig – den er blevet en milepæl i sprogvidenskaben.

Saussures (bogens) primære fortjeneste var at fokusere på sproget som et system i sig selv, i stedet for på historisk sammenligning af indoeuropæiske sprog. Den første vigtige distinktion han gjorde, var mellem studiet af det historiske forløb (den diakrone betragting) og den øjeblikkelige sprogtilstand (den synkrone betragting). Og han var ikke i tvivl om at den synkrone betragning var den primære. Uden en viden om hver enkelt sprogtilstand var det jo for resten også plat umuligt at undersøge den diakrone forbindelse mellem to sprogtilstande (sprogtrin). En anden sag er så at det ikke er så let at skelne, for vi har allesammen en fornemmelse for både nydannelser og gammelagtigt sprog – historien er i os.

For det andet skelnede han mellem tale (*parole*) og sprog (*langue*). Og igen var hans valg klart: Lingvistikens opgave var at studere sproget. Tale og tekster var naturligvis uundværlige, for det er kun gennem dem man kan iagttage sproget. Men det er det sproglige system bagved der er det konstante, det er det der åbner mulighed for en mere almen betragning. Der er jo ingen videnskab i at konstatere at Jensen har sagt sådan og Olsen har sagt sådan, hvis ikke man går videre til at påvise de regelmæssigheder der viser sig i alt hvad der bliver sagt. Bag talen er der et system: sproget. Det er der endda også selv om Olsen og Jensen tier stille.

For det tredje skelnede Saussure mellem sprogligt indhold (*signifié*) og sprogligt udtryk (*signifiant*). Det lyder måske ikke epokegørende, men det må ses i lyset af at indholdet ofte er blevet betragtet som noget der lå uden for sproget. Sproget har været betragtet som et sæt af tegn for noget ikke-sprogligt: verden, eller vores tanker om den. Men for Saussure var et tegn en enhed af udtryk og indhold. Det betød at indholdet måtte betragtes som del af sproget. At den tanke er værd at fremsætte, kan ses af et simpelt eksempel på ordforrådet på et bestemt område på dansk og engelsk, se figur 16,

Det man skal mærke sig i figur 16, er at *træ* kan oversættes som *tree* eller som *wood*, at *wood* kan oversættes som *træ* eller som *ved* eller som *skov*, osv. Det vil sige at betydningområdet er opdelt forskelligt i de to sprog: Sprogligt indhold er ikke blot bestemt af tankeindhold – det kan jo ikke være så forskelligt: Skove og træer er

FIGUR 16: OPDELING AF BETYDNINGSFELTER

Engelsk:	tree	wood	forest
Dansk:	træ	ved	skov

vel nogenlunde det samme i Danmark og England. Sprogets opdeling af det ikke-sproglige indhold er altså bestemt af det enkelte sprogs konventioner (de sproglige vaner): Ordenes indhold er en del af sproget, ordene er ikke bare betegnelser for allerede eksisterende ting og begreber.

Med andre ord, Adam skulle ikke blot give ting og dyr navne, han måtte også beslutte hvilke ting der var at navngive. Og den 'danske Adam' besluttede altså at et *træ* på rod var det samme som *træ* til at brende. Mens den 'engelske Adam' besluttede at det ene var *træ* og det andet var *wood*. Og således videre.

Forholdet mellem udtryk og indhold

Saussure kaldte forholdet *ARBRÆRET* ('vilkårligt, ikke naturgivet, tilfældigt'): Forholdet mellem udtryk og indhold er tilfældigt – ikke alene ved at sprogene opdeler oplevelsen af verden forskelligt, men også ved at det er aldeles ligegyldigt hvilket udtryk der vælges til et bestemt indhold. Når *dreng* hedder *boy* på engelsk, *garçon* på fransk, *junge* på tysk og *mal'chik* på russisk, så er det ikke fordi englændere, franskmænd, tyskere og russere har misforstået noget – deres udtryk for indholdet 'dreng' er blot forskelligt fra vores: De har andre konventioner, som skyldes historiske tilfældigheder.

For det fjerde betragtede Saussure sproget som et system, en struktur hvis mange forskellige dele (ord og grammatiske regler) udgjorde et sammenhængende hele af indbyrdes forbundne enheder. Det var for ham relationerne mellem sprogets enheder der var det afgørende, ikke sprogets forhold til andre sprog eller til verden omkring os. Denne anskuelse fik navnet *strukturelisme*.

Strukturalismens idé kan illustreres ved et simpelt eksempel.

Der bruges ved mange gadekryds i moderne byer et 'sprogssystem', bestående af tegnene *rødt*, *gul*, *grønt*. Taget hvert for sig betyder disse tegn intet. Hvis der fx var grønt lys ved alle gadekryds, ville det være meningsløst – det kunne lige så godt ikke være der. Det er kun i kraft af forholdet – modsætningen – mellem de tre farveegn at vi kan bruge dem til noget meningsfuldt: De udgør et system.

Det samme gælder sproget (et noget mere kompliceret system). Også her er det nemmest at se når man betragter tegnforskellene: Et *ja* er meningsfuldt fordi det også kunne have været et *nej* (hvis man en ven der altid erklærer sig enig, kan man ikke bruge hans 'meningstilkendgivelse' til ret meget). Og at kalde noget et *kryds* er især oplysende hvis det ses som modsætning til et *glas*, en *kop* eller en *kande*. På samme måde i grammatikken: 'Ental' bliver først til ental når det ses i modsætning til 'flertal', brugen af 'nutid' er uden betydning hvis ikke man også kunne have valgt 'datid'.

Med andre ord, sproget stiller en vidtforgrenet 'struktur' af valgmuligheder til rådighed for os – sproglige signaler er meningsfulde fordi de sætter hinanden i relief. Det er også derfor modsætninger og betydningslægstskaber spiller en vigtig rolle i ordforrådet, som omalt i kapitel 9 side 190 og fremefter.

Hjelmlev

En af Saussures arvtagere var danskeren Louis Hjelmslev (1899-1965). Hans arbejde betød i mange henseender en videreførelse af Saussures ideer, men han tilføjede dem en videnskabelig præcision og et udsyn som Saussures bog ikke havde vist.

Et af Hjelmslevs væsentlige bidrag var hans forsøg på at forankre lingvistikken i en videnskabssteoretisk ramme. Han mente man måtte stille nogle helt grundlæggende spørgsmål om videnskabens status, og om forholdet mellem den praktiske sprogbeskrivelse og den teoretiske basis for denne sprogbeskrivelse. Med andre ord, man måtte opstille 'en almen sprogteori'.

Hjelmslev stillede sig den opgave at sikre at den almene sprogteori rammer udgjorde et grundlag der kunne forhindre at sprogbeskrivelsen blev præget af de fordomme der i forvejen herskede om sprog. Det var hans udtrykkelige overbevisning at det sprogvidenskabelige arbejde der var gået forud (den historisk-sammenlignende lærebogning), alene havde tilvejebragt et materiale – den

sprogteori der skulle sætte betingelserne for forståelsen af dette materiale, var “en uopdyrket mark” (selv om han havde stor respekt for Saussures indsats, betragtede han den kun som en indledning).

Hjelmslev opstillede to forudsætninger for sprogteorien. Først og fremmest skulle den være resultatet af et “beregningsarbejde”, en “kalkule”, dvs den skulle være baseret på logisk sammenhængende principper. Og for det andet skulle den være “hensigtsmæssig”, dvs den skulle være et “erfæringsarbejde”, baseret på de bredest mulige erfaringer med forskellige sprog. Den første forudsætning kommer af at man ikke kunne vide hvilke typer af sprog sprogteorien kunne blive bragt i anvendelse på (ingen kender verdens sprog godt nok til at man alene kan basere sprogteorien på sin erfaring). Den anden forudsætning skulle sikre jordforbindelsen.

For at sikre et fast udgangspunkt præciserede Hjelmslev Saussures distinktion mellem *langue* (sprog) og *parole* (tale). Han var enig med Saussure i at beskrivelsens mål var sproget, ikke talen. Men han tilføjede en eksplicit erkendelse af at det materiale der forelå for den videnskabelige beskrivelse, jo var det talte eller tekstuelle *forløb*. Kun ved en analyse af dette forløb, kunne videnskaben nå frem til sit mål: en beskrivelse af det bagvedliggende *system*.

Hjelmslevs analyse koncentrerer sig altså om det talte eller tekstuelle forløb: Den bestod i en gradvis opdeling af forløbet i enkelte dele (fx sætninger, ord og orddele). Disse enkelte dele kunne dernæst klassificeres i forskellige typer (fx ordklasser) ved at man bestemte delenes relationer til hinanden i forløbet. Og relationerne kunne, helt basalt, være af tre typer: ensidig afhængighed, gensidig afhængighed, og uafhængighed. Med andre ord: Analysen skulle baseres på en betragning af ordenes forekomst i sammenhæng, ikke på en forhåndsviden om hvordan man definerer forskellige ordklasser.

Hjelmslev mente at man ved at opstille sådanne afhængighedsrelationer kunne opnå en lignende objektivitet som fx fysikken havde opnået ved at fokusere på kvantitetsrelationer: ved at måle og veje.

Hjelmslevs afhængigheder

For at illustrere afhængighedsrelationerne, kan vi tage et simpelt eksempel: *Tomme tønder buldrer mest*. I dette korte forløb kan vi fjerne det første og det sidste ord og stadig have en grammatisk sætning: *Tønder*

buldrer (foruden *Tønder buldrer mest* og *Tomme tønder buldrer*). Derimod kan vi ikke fjerne nogen af de to midterste ord uden at sætningen bliver ugrammatisk: *tomme mest*. Med andre ord, ordet *tomme* er ensidigt afhængigt af *tønder* (ensidigt, fordi *tønder* ikke er afhængigt af *tomme*) og ordet *mest* er ensidigt afhængigt af *buldrer* (mens *buldrer* ikke er afhængigt af *mest*).

Ser vi nu på sekvensen *Tønder buldrer* (en grammatisk korrekt, omend noget uinteressant sætning), så er de to ord i den gensidigt afhængige af hinanden. Ligeledes hvilket af dem vi fjerner, står vi med noget der ikke længere er en sætning.

Den tredje relation, uafhængighed, kan illustreres hvis vi udbygger sætningen en smule: *Tomme tønder og mennesker buldrer mest*. *Tønder* og *mennesker* er gensidigt uafhængige, for vi kan fjerne det ene eller det andet uden at det ødelægger sætningen: *Tomme tønder buldrer mest* og *Tomme mennesker buldrer mest*.

Denne illustration rummer to forenklinger. Den ene skyldes selve eksemplet: Det er en del enklere end mange af de sætninger vi møder i faktiske dagligdags forløb. Og den forenkling er min – den er foretaget for at kunne illustrere princippet, uden at skulle fylde flere sider med eksempler.

Den anden forenkling skyldes derimod teoriens krav. Forholdet mellem *tønder* og *buldrer* kunne jo fx også beskrives som et forhold mellem et grundled og et udsagnsled. Men den beskrivelse forudsætter at vi allerede ved hvad et grundled og et udsagnsled er for noget, og den viden er hvad analysen skal ende med. Det er da tænkeligt at grundled og udsagnsled er rimelige betegnelser (som de er det for dansk), men vi kan jo ikke være sikre på at alle sprog har grundled og udsagnsled af samme art som dansk (det har de faktisk ikke). Ved at nøjes med at betegne med at konstatere afhængighederne, undgår vi at basere beskrivelsen på en forudsætning (en fordom), som måske ikke gælder.

Det er umuligt at yde hverken Saussure eller Hjelmslev retfærdighed på den plads der her er til rådighed. Men vi kan slutte med at konstatere at de begge rejste spørgsmål som enhver lingvist må tage stilling til, selv om deres svar på disse spørgsmål ikke kan være endelige. Efter Saussure og Hjelmslev er lingvistikken ‘mark’ ikke længere helt ‘uopdyrket’. Der er tilføjet nogle plovfurur af væsentlig betydning for markens spirekraft.